ॐ

श्री परमात्मने नमः

અધ્યાય પંદરમો

મહાપુરુષોએ સંસારને વિવિધ દૃષ્ટાંતોથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કેટલાકે એને ભવાટવી કહ્યો છે, તો કેટલાકે સંસારસાગર કહ્યો છે. અવસ્થા-ભેદને કારણે એને ભવનદી અને ભવકૂપ પણ કહેવામાં આવે છે. ક્યારેક એની તુલના ગો-પદથી અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોનો જેટલો વિસ્તાર છે એટલો જ સંસાર છે – એવી તુલના કરવામાં આવી અને અંતે એવી પણ અવસ્થા આવી કે **'नाम लेत भव सिंधु सुखाहीं'** ભવસિંધુ પણ સુકાઈ ગયો. શું સંસારમાં આવો સમુદ્ર છે ? યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પણ સંસારને સમુદ્ર અને વૃક્ષની સંજ્ઞા આપી છે. અધ્યાય બારમાં એમણે કહ્યું – જે મારો અનન્ય ભક્ત છે, એમનો સંસાર-સમુદ્રથી જલદી ઉદ્ધાર કરવાવાળો છું. અહીં પ્રસ્તુત અધ્યાયમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે સંસાર એક વૃક્ષ છે. એને કાપતાં રહીને યોગીજનો તે પરમપદને શોધે છે.

उर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

અર્જુન ! **'उर्ध्वमूल'** ઉપર પરમાત્મા જ જેનું મૂળ છે. **'अधःशाखम्'** નીચે પ્રકૃતિ જેની શાખા છે આવા સંસારરૂપી પીપળાના વૃક્ષને અવિનાશી કહેવામાં આવ્યું છે. (વૃક્ષ તો અ-શ્વઃ અર્થાત્ કાલ સુધી પણ રહેનારું નથી. ગમે ત્યારે તે કપાઈ જાય, પરંતુ તે અવિનાશી છે.) શ્રીકૃષ્ણના કહેવા

પ્રમાણે અવિનાશી બે વસ્તુ છે. એક સંસારરૂપી વૃક્ષ અવિનાશી છે અને બીજું એનાથી પર પરમતત્ત્વ અવિનાશી છે. વેદને આ અવિનાશી સંસાર-વૃક્ષનાં પાંદડાં કહેવામાં આવ્યાં છે. જે વ્યક્તિ આ સંસારરૂપી વૃક્ષને (જોતો હોવા છતાં) જાણી લે છે, તે વેદનો જ્ઞાતા છે.

પુસ્તકો વાંચનાર નહિ, પરંતુ આ સંસારવૃક્ષને ઓળખનારે – જાણનારે વેદને જાણ્યો છે એમ કહેવાય, પુસ્તક વાંચવામાં તો તે તરફ આગળ વધવાની માત્ર પ્રેરણા જ મળે છે. પાંદડાંને સ્થાને વેદની શી આવશ્યકતા ? વસ્તુતઃ પુરુષ ભટકતો ભટકતો જે અંતિમ કૂંપળ અર્થાત્ અંતિમ જન્મ પામે છે, ત્યાંથી જ વેદના તે છંદ (કલ્યાણ સર્જન કરનાર) પ્રેરણા આપે છે, ત્યાંથી જ એનો ઉપયોગ છે. ત્યાંથી ભટકવાનું બંધ થઈ જાય છે. તે સ્વરૂપ તરફ વળી જાય છે તથા

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥२॥

આ સંસારરૂપી વૃક્ષની ત્રણે ગુણો દ્વારા વિકસેલી વિષય અને જીવરૂપી કૂંપળોવાળી શાખાઓ નીચે અને ઉપર સર્વત્ર ફેલાયેલી છે. નીચેની તરફ ડીકા પતંગિયાં સુધી અને ઉપર દેવભાવથી બ્રહ્માપર્યંત સર્વત્ર ફેલાયેલી છે. તથા માત્ર મનુષ્ય યોનિમાં કર્મો અનુસાર બાંધનારી છે. અન્ય તમામ યોનિ ભોગ ભોગવવા માટે છે. મનુષ્ય-યોનિ જ કર્મો અનુસાર બંધન તૈયાર છે.

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरुढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥३॥

પરંતુ આ સંસાર-વૃક્ષનું જે રૂપ કહેવામાં આવ્યું છે તેવું અહીં જોવા મળતું નથી કેમકે ન તો એનો આદિ છે, ન તો એનો અંત છે. અને ન તો એ સારી રીતે સ્થિત છે (કેમ કે તે પરિવર્તનશીલ છે.) તે સુદઢ મૂળવાળા સંસારરૂપી વૃક્ષને દઢ **'असंगशस्त्रेण'** અસંગ અર્થાત્ વૈરાગ્યરૂપી શસ્ત્ર દ્વારા કાપીને (સંસારરૂપી વૃક્ષને કાપવાનું છે. એવું નથી કે પીપળાના મૂળમાં પરમાત્મા વસે છે અને પીપળાના પાનમાં વેદ છે. તે વૃક્ષની આરતી કરવા લાગો એવું કાંઈ નથી.) પરમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરવાની છે.

આ સંસાર-વૃક્ષનું મૂળ તો સ્વયં પરમાત્મા બીજરૂપે પ્રસારિત છે. તો શું તે પણ કપાઈ જશે ? દઢ વૈરાગ્ય દ્વારા આ પ્રકૃતિનો સંબંધ કપાઈ જાય છે, આ જ સંબંધ કાપવાનો છે. પરંતુ કાપીને કરવાનું શું ?

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥

દૃઢ વૈરાગ્ય દ્વારા સંસારવૃક્ષને કાપવા ઉપરાંત પરમપદ પરમેશ્વરને સારી રીતે શોધવો જોઈએ. એમાં લીન થયેલો પુરુષ પાછો સંસારમાં આવતો નથી. અર્થાત્ તે પૂર્ણ નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરી લે છે. પરંતુ એની ખોજ કેવી રીતે સંભવિત છે. યોગેશ્વર કહે છે, આને માટે સમર્પણ આવશ્યક છે. જે પરમેશ્વરથી પુરાતનસંસાર-વૃક્ષની પ્રવૃત્તિ વિસ્તરી, તે આદિપુરુષ પરમાત્માના હું શરણે છું. (એના શરણે ગયા વિના વૃક્ષ મટી જશે નહિ) હવે, શરણમાં ગયેલા વૈરાગ્યમાં સ્થિત વ્યક્તિ કેવી રીતે સમજે કે વૃક્ષ કપાઈ ગયું ? એની ઓળખ શી ? આ વિષે કહે છે –

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥५॥

ઉપર્યુક્ત સમર્પણની ભાવનાથી જે મનુષ્યનો મોહ અને માન વિરમી ગયાં છે. આસક્તિરૂપી સંગદોષ પર જેણે વિજય મેળવ્યો છે, **अध्यात्मनित्या** પરમાત્માના સ્વરૂપમાં જેમનો નિરંતર વાસ છે, જેમની કામનાઓ વિશેષરૂપે નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે અને સુખ-દુઃખનાં દ્વંદ્વોથી વિમુક્ત થયેલા જ્ઞાનીજન તે અવિનાશી પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યાં સુધી વૈરાગ્યની આવશ્યકતા રહે છે. જેને પામે છે તે પરમપદનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥६॥

તે પરમપદને સૂર્ય, ચંદ્ર કે અગ્નિ કોઈ પ્રકાશિત કરી શકાતું નથી. જે પરમ પદને પ્રાપ્ત કરીને મનુષ્ય સંસારમાં પાછો આવતો નથી તે જ મારું પરમધામ છે. અર્થાત્ એનો પુનર્જન્મ થતો નથી. આ પદની પ્રાપ્તિમાં બધાનો સરખો અધિકાર છે. આ અંગે કહે છે –

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥

'जीवलोके' અર્થાત્ આ દેહમાં (શરીર જ લોક છે) આ જીવાત્મા મારો જ સનાતન અંશ છે અને તે જ આ ત્રિગુણામયી માયામાં સ્થિત મન સહિતની પાંચ ઇન્દ્રિયોને આકર્ષિત કરે છે. કેવી રીતે ?

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानीवाशयात् ॥८॥

જે રીતે વાયુ, સ્થળ પરથી ગંધનું ગ્રહણ કરી સાથે લઈને ફરે છે. તે જ રીતે દેહનો સ્વામી જીવાત્મા જે પહેલાં શરીરને ત્યાગે છે. એમાંથી મન અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના કાર્યકલાપને ગ્રહણ કરીને (આકર્ષિત કરીને, સાથે લઈને) ફરી જે શરીર પ્રાપ્ત કરે છે તેમાં જાય છે. (આગલું શરીર નિશ્ચિત જ હોય તો લોટનો પિંડ બનાવીને કોને પહોંચાડો છો ? કોણ લે છે ? આથી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું હતું કે આ અજ્ઞાન તને કેવી રીતે મળ્યું કે પિંડોદક ક્રિયા સમાપ્ત થઈ જશે.) ત્યાં જઈને શું કરે છે ? મન સાથેની છ ઇન્દ્રિયો કોણ છે ?

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥९॥

આ શરીરમાં રહેલો જીવાત્મા કાન, આંખ, ત્વચા, જીભ, નાક અને મનનો આશ્રય લઈને અર્થાત્ આ બધાને સહારે જ વિષયોનું સેવન કરે છે. પરંતુ આ બહાર દેખાતું નથી. બધા એને દેખી શકતા નથી. આ અંગે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે –

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥

શરીરને છોડીને જતા, શરીરમાં સ્થિત રહેતા, વિષયોને ભોગવતા તથા ત્રણે ગુણો સાથે જોડાયેલા જીવાત્મા અને તેની આ ક્રિયાઓને મૂઢ બુદ્ધિવાળો અજ્ઞાની જાણતો નથી. માત્ર જ્ઞાનરૂપી દૃષ્ટિવાળા વિવેકી જ એને જાણે છે. આ દૃષ્ટિ મળે કેવી રીતે ? આગળ જોઈએ –

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥११॥

યોગીજનો ચિત્તને બધી બાજુથી સમેટી લઈને પ્રયત્ન કરતાં જ પોતાના હૃદયમાં આ આત્માને પ્રત્યક્ષપણે જુએ છે. પરંતુ અકૃતાર્થ આત્મવાળા અર્થાત્ અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અજ્ઞાની લોકો પ્રયત્ન કરવા છતાં આત્માને જાણતા નથી. (કેમ કે એમનું અંતઃકરણ હજુ બાહ્ય.

પ્રવૃત્તિઓમાં વીખરાયેલું છે.) ચિત્તને બધી બાજુએથી અંદર સમેટી લઈને અંતરાત્મામાં પ્રયત્ન કરનાર ભાવિકજનો એને પામવા સમર્થ બને છે. તેથી અંતઃકરણથી સતત સુમિરન – સ્મરણ – આવશ્યક છે. હવે તે મહાપુરુષોના સ્વરૂપમાં જે વિભૂતિઓ જોવા મળે છે. (જે આગળ વર્ણવી પણ છે.) એ અંગે પ્રકાશ પાડે છે –

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ સમગ્ર જગતને પ્રકાશિત કરે છે અને જે તેજ ચંદ્રમાં તથા અગ્નિમાં છે, તેને તું મારું તેજ જાણ. હવે એ મહાપુરુષ દ્વારા થતાં કાર્ય બતાવે છે.

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥

હું જ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને મારી શક્તિ વડે સર્વ પ્રાણીઓને ધારણ કરું છું તથા ચંદ્રમાં રસસ્વરૂપ થઈને સર્વ વનસ્પતિઓને પોષણ આપું છું.

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानरूमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१४॥

હું જઠરાગ્નિ થઈ પ્રાણીઓના શરીરોમાં રહી પ્રાણ તથા અપાનવાયુથી યુક્ત થઈ ચાર પ્રકારના અન્ન પચાવું છું.

ચોથા અધ્યાયમાં સ્વયં યોગેશ્વરે ઇન્દ્રિયાગ્નિ, સંયમાગ્નિ, યોગાગ્નિ, પ્રાણ-અપાનાગ્નિ, બ્રહ્માગ્નિ વગેરે તેર-ચૌદ અગ્નિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, એ દરેકનું પરિણામ જ્ઞાન છે. જ્ઞાન જ અગ્નિ છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે આવા અગ્નિસ્વરૂપ થઈને પ્રાણ તથા અપાનથી જોડાયેલી ચાર વિધિઓથી (જપ હંમેશાં શ્વાસ-પ્રશ્વાસથી થાય છે. એની ચાર વિધિ છે – વૈખરી, મધ્યમા, પશ્યન્તી તથા પરા – આ ચાર વિધિઓથી) તૈયાર થતા અન્નને હું પચાવું છું.

શ્રીકૃષ્ણના કહેવા પ્રમાણે બ્રહ્મ જ એકમાત્ર અન્ન છે, જેનાથી આત્મા સંપૂર્ણ તૃપ્ત થઈ જાય છે. ફરી કદી અતૃપ્ત થતો નથી. શરીરનાં પોષક

પ્રચલિત અન્નને યોગેશ્વરે આહારની સંજ્ઞા આપી છે. **युक्ताहार....** વાસ્તવિક અન્ન તો પરમાત્મા છે. વૈખરી, મધ્યમા, પશ્યન્તી તથા પરાની ચાર વિધિઓથી અન્ન પરિપક્વ થાય છે. આને જ અનેક મહાપુરુષોએ નામ, રૂપ લીલા અને ધામ તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. પ્રથમ નામનો જપ થાય છે. ક્રમશઃ હૃદયમાં ઈષ્ટનું સ્વરૂપ પ્રગટવા લાગે છે. ત્યાર બાદ એની લીલાનો બોધ થાય છે કે ઈશ્વર કેવી રીતે કણ-કણમાં વ્યાપ્ત છે, કેવી રીતે તે સર્વત્ર કાર્ય કરે છે. આ રીતે હૃદય-દેશમાં ક્રિયાકલાપોનું દર્શન એ જ લીલા છે. (બહારની રામલીલા-રાસલીલા નહિ)– આ ઈશ્વરીય લીલાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરતાં જ્યારે મૂળ લીલાધારીનો સ્પર્શ મળે છે ત્યારે ધામની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે. એને જાણીને સાધક એમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. એમાં પ્રતિષ્ઠિત થવું અને પરાવાણીની પરિપક્વ અવસ્થામાં બ્રહ્મનો સ્પર્શ મેળવીને એનામાં સ્થિત થવું બંને એકીસાથે થાય છે.

આ રીતે પ્રાણ અને અપાન અર્થાત્ શ્વાસ અને પ્રશ્વાસયુક્ત થઈને ચાર વિધિઓથી અર્થાત્ વૈખરી, મધ્યમા, પશ્યન્તી અને ક્રમશઃ ઉત્થાન થતાં પરાના પૂર્તિકાળમાં તે 'અન્ન' બ્રહ્મ પરિપક્વ થઈ જાય છે. બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે અન્ન પચી પણ જાય છે. અને પાત્ર પણ પરિપક્વ જ હોય છે.

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥

હું સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં અંતર્યામીરૂપે રહેલો છું. મારે લીધે સ્વરૂપની સ્મૃતિ (સૂરતી-તત્ત્વ - પરમાત્મા ભુલાઈ ગયો છે તેનું સ્મરણ) થાય છે. (પ્રાપ્તિકાળનું ચિત્રણ છે) સ્મૃતિની સાથે જ જ્ઞાન (સાક્ષાત્કાર) અને **अपोहम्** અર્થાત્ બાધાઓ – વિઘ્નો –નું શમન મારા લીધે જ થાય છે. સર્વ વેદો દ્વારા જાણવા યોગ્ય હું જ છું. વેદાન્તના કર્તા અર્થાત્ **वेदस्य अन्तः स वेदान्त** (અલગ હતા એટલે તો જાણકારી મળી. જાણવાની સાથે જ એ સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયા. તો પછી કોણ કોને જાણે ?) વેદની અંતિમ સ્થિતિનો કર્તા હું જ છું. **'वेदवित्'** વેદનો જાણકાર પણ હું જ છું.

અધ્યાયની શરૂઆતમાં એમણે કહેલું કે સંસાર વૃક્ષ છે. પરમાત્મારૂપી મૂળ ઉપર છે અને નીચે પ્રકૃતિરૂપી શાખાઓ છે. જે આ મૂળથી પ્રકૃતિનું વિભાજન કરીને જાણે છે, મૂળને જાણે છે તે વેદજ્ઞાતા છે. હું જ વેદજ્ઞ છું. એને જે જાણે તે મનુષ્ય સાથે શ્રીકૃષ્ણે પોતાની તુલના કરી કે તે વેદજ્ઞ છે. હું પણ વેદજ્ઞ છું. શ્રીકૃષ્ણ પણ એક તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષ, યોગીઓના પણ પરમયોગી છે. અહીં એક પ્રશ્ન પૂરો થયો. હવે દર્શાવે છે કે સંસારમાં પુરુષનું સ્વરૂપ બે પ્રકારનું છે –

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१६॥

અર્જુન ! આ સંસારમાં **'क्षर'** નાશવંત, પરિવર્તનશીલ અને અક્ષર **अक्षर** અમર, અપરિવર્તનશીલ એમ બે પ્રકારના પુરુષ છે. એમાં પ્રાણીમાત્રનાં શરીર નાશવંત છે. પુરુષ ક્ષર છે અને કૂટસ્થ પુરુષ અવિનાશી કહેવાય છે. સાધન દ્વારા મનસહિત ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ અર્થાત્ જેમનો ઇન્દ્રિયસમૂહ કૂટસ્થ છે, તે અક્ષર કહેવાય છે, પરંતુ આ પણ પુરુષની અવસ્થા-વિશેષ જ છે, આ બંનેથી પર એક અન્ય પુરુષ પણ છે–

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥

આ બંને કરતાં અતિ ઉત્તમ પુરુષ તો અન્ય જ છે, જે ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરીને તમામનું પાલણપોષણ કરે છે તે અવિનાશી, પરમાત્મા, ઈશ્વર છે. પરમાત્મા અવ્યક્ત, અવિનાશી, પુરુષોત્તમ વગેરે તેના પર્યાયવાચી શબ્દો છે. વાસ્તવમાં તે અન્ય જ છે. અર્થાત્ અનિર્વચનીય છે. આ ક્ષર-અક્ષરથી પર મહાપુરુષની અંતિમ અવસ્થા છે. જેને પરમાત્મા વગેરે શબ્દો દ્વારા સૂચવવામાં આવે છે, પરંતુ તે અન્ય છે અર્થાત્ અનિર્વચનીય છે. આ સ્થિતિમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પોતાનો પણ પરિચય આપે છે.

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

ઉપર્યુક્ત નાશવાન, પરિવર્તનશીલ ક્ષેત્રથી સર્વથા પર છું અને અક્ષર-અવિનાશી કૂટસ્થ પુરુષથી પણ ઉત્તમ છું. તેથી લોકોમાં અને વેદોમાં હું પુરુષોત્તમ નામથી પ્રસિદ્ધ છું.

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥१९॥

હે ભારત ! જે મનુષ્ય મોહ વિનાનો થઈ મને આ પ્રમાણે પુરુષોત્તમ સાક્ષાત્ સ્વરૂપ જાણે છે, તે સર્વજ્ઞ હોઈ મને સર્વભાવથી ભજે છે. તે મારાથી અલગ નથી.

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥

હે નિષ્પાપ અર્જુન ! આ રીતે આ અત્યંત ગુપ્ત (અધ્યાત્મ) શાસ્ત્ર મેં તને કહ્યું. આને જાણીને મનુષ્ય પૂર્વજ્ઞાતા તથા કૃતાર્થ થાય છે. અતઃ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણની આ વાણી સ્વયં એક પૂર્ણ શાસ્ત્ર છે.

શ્રીકૃષ્ણનું આ રહસ્ય અત્યંત ગુપ્ત હતું. એમણે આ શાસ્ત્ર માત્ર અર્જુન અને ઉદ્ધવને જ બતાવેલું. આ અધિકારી વ્યક્તિ માટે હતું – બધા માટે નહિ, પરંતુ જ્યારે આ રહસ્ય (શાસ્ત્ર) લખવામાં આવે, બધાની સામે પુસ્તક રહે ત્યારે એમ લાગે કે શ્રીકૃષ્ણે બધાને આ કહ્યું, પરંતુ વાસ્તવમાં અધિકૃત વ્યક્તિ માટે જ આ રહસ્ય છે. શ્રીકૃષ્ણનું આ સ્વરૂપ બધા માટે હતું પણ નહિ, કોઈ એને રાજા, કોઈ દૂત, તો કોઈ યાદવ માનતા હતા. પરંતુ અધિકારી અર્જુનથી એમણે કોઈ અંતર રાખ્યું ન હતું. તેણે જાણ્યું કે તે પરમસત્ય પુરુષોત્તમ છે. જો તેમણે અંતર રાખ્યું હોત તો એનું કલ્યાણ થયું જ ન હોત.

આવી વિશેષતા પ્રત્યેક મહાપુરુષમાં હોય છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ એક વખત ખૂબ પ્રસન્ન હતા. ભક્તોએ પૂછ્યું, આજ આપ ખૂબ ખુશ દેખાઓ છો. તો એમણે કહ્યું, "આજ હું તે પરમહંસ બની ગયો." એમના સમકાલીન કોઈ સારા મહાપુરુષ પરમહંસ હતા. એમની તરફ સંકેત કરવામાં આવ્યો. થોડીક વાર પછી મન, કર્મ, વચનથી વિરક્તિની

આશાથી પોતાની પાછળ લાગેલા સાધકોને કહ્યું, દેખો હવે તમે શંકા ન કરતા. હું તે જ રામ છું. જે ત્રેતાયુગમાં થઈ ગયા. હું એ જ કૃષ્ણ છું, જે દ્વાપરમાં થયા. હું એનો જ પવિત્ર આત્મા છું, તે જ સ્વરૂપ છું. અગર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવો હોય તો મને જુઓ.

બરાબર આ જ રીતે **'પૂજ્ય ગુરુ મહારાજે'** પણ બધાની સમક્ષ કહ્યું, **हो हम भगवान् के दूत हैं । जे सचहूं का संत है, वह भगवान का दूत है । हमारे द्वारा ही उनका सन्देश मिलता है ।** અમે ભગવાનના દૂત છીએ. જે સાચા સંત છે તે ભગવાનના દૂત છે. અમારી દ્વારા જ એમનો સંદેશો મળે છે. ઈસુએ કહ્યું, હું ભગવાનનો પુત્ર છું. મારી પાસે આવો. - એટલા માટે કે ઈશ્વરના પુત્ર કહેવાશો. બધા પુત્ર થઈ શકે છે. અલબત્ત, એના સુધી પહોંચવા માટે, એની નજદીક જવા માટે સાધના કરવી જરૂરી છે. સાધના-માર્ગે ચાલીને જ ત્યાં પહોંચાય. મહમ્મદે કહ્યું, હું અલ્લાહનો રસૂલ છું. સંદેશવાહક છું. પૂજ્ય મહારાજજી બધાને એટલું જ કહેતા હતા, ન કોઈ વિચારનું ખંડન કે ન મંડન, પરંતુ જેઓ વિરક્ત થઈને એમની પાછળ લાગેલા તેમને કહેતા કે, "કેવળ મારા સ્વરૂપને જુઓ. તમારામાં પરમતત્ત્વને પામવાની ચાહના હોય તો મને જુઓ. શંકા ન કરો. ઘણાએ શંકા કરી." એ બધાને અનુભવ-દર્શન કરાવીને, ઠપકો આપીને, બાહ્ય વિચારોમાંથી હટાવીને યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ મતાનુસાર જેમાં (અધ્યાય ૨-૪૦-૪૩) અનંત પૂજા-વિધિઓ છે - પોતાના સ્વ-રૂપમાં સંલગ્ન કર્યા. તે આજની ઘડી સુધી મહાપુરુષના રૂપમાં સ્થિત છે. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણની પોતાની સ્થિતિ ગુપ્ત તો હતી, પરંતુ પોતાના અનન્ય ભક્ત, પૂર્ણ અધિકારી, અનુરાગી અર્જુન પ્રતિ જ તેઓ દશ્યમાન થયા. દરેક ભક્ત માટે આ સંભવિત છે. મહાપુરુષ લાખો લોકોને આ માર્ગ પર લાવે છે.

निष्कर्ष :

આ અધ્યાયના આરંભમાં યોગેશ્વરે શ્રીકૃષ્ણે જણાવ્યું કે સંસાર એક વૃક્ષ છે. પીપળા જેવું વૃક્ષ છે. પીપળો તો એક ઉદાહરણ માત્ર છે. ઉપર એનું મૂળ પરમાત્મા છે. નીચે પ્રકૃતિ એની શાખાપ્રશાખા છે. જે આ વૃક્ષને મૂળ સહિત જાણી લે છે તે વેદોનો જ્ઞાતા છે. આ સંસારવૃક્ષની શાખાઓ ઉપર અને નીચે સર્વત્ર ફેલાયેલી છે અને મૂળ વગેરે એની જડની જાળ પણ ઉપર-નીચે સર્વત્ર ફેલાયેલી છે. કેમકે મૂળ તો ઈશ્વર છે તે જ બીજરૂપે પ્રત્યેક જીવ-હૃદયમાં નિવાસ કરે છે.

પૌરાણિક આખ્યાન છે કે એક વખત કમળ પર બિરાજમાન બ્રહ્માજીએ વિચાર કર્યો કે મારો ઉદ્‌ગમ શો છે ? જ્યાંથી તેમનું સર્જન થયું હતું તે કમળ-નાળમાં પ્રવેશી તેમણે ચાલવા માંડ્યું. સતત ચાલતા રહ્યા.પરંતુ પોતાનું મૂળ - ઉદ્‌ગમસ્થાન જોઈ શક્યા નહિ. ત્યારે હતાશ થઈને તે કમળના આસન પર બેસી ગયા. ચિત્તનો નિરોધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા. ધ્યાન દ્વારા એમણે પોતાનું મૂળ - ઉદ્‌ગમસ્થાન જોઈ લીધું. પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો, તેમની સ્તુતિ કરી. પરમસ્વરૂપ પાસેથી જ આદેશ મળ્યો કે, હું છું સર્વત્ર વ્યાપ્ત, પરંતુ મારી પ્રાપ્તિ કેવળ હૃદયમાં જ થાય છે. હૃદય-દેશમાં જે ધ્યાન ધરે છે તે જ મને પ્રાપ્ત થાય છે.

બ્રહ્મા એક પ્રતીક છે. યોગસાધનાની એક પરિપક્વ અવસ્થામાં આવી જાગૃતિની સ્થિતિ આવે છે. ઈશ્વર પ્રતિ ઉન્મુખ બ્રહ્મવિદ્યાથી યુક્ત બુદ્ધિ જ બ્રહ્મા છે. કમળ પાણીમાં રહેવા છતાં પણ નિર્મળ અને નિર્લેપ રહે છે. બુદ્ધિ આમ-તેમ ભટકે છે. ત્યાં સુધી સત્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી પરંતુ બુદ્ધિ જેવી નિર્મળતાના આસન પર બેસે છે કે તરત મન સહિત ઈન્દ્રિયો સમેટાઈ જઈ હૃદયમાં સ્થિર થાય છે. આ વિલીનીકરણ અવસ્થામાં જ, પોતાના હૃદયમાં પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અહીં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણના કહેવા મુજબ સંસારવૃક્ષ છે. જેનું મૂળ અને શાખાઓ સર્વત્ર ફેલાયેલાં છે. **कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके** કર્મો અનુસાર કેવળ મનુષ્ય-યોનિમાં બંધનો પેદા થાય છે, બાંધે છે. મનુષ્ય તેમાં બંધાતો જાય છે. અન્ય યોનિઓ તો કર્મો અનુસાર ભોગ ભોગવે છે. અંતે દૃઢ વૈરાગ્યરૂપી શસ્ત્ર દ્વારા આ સંસારરૂપી પીપળાના વૃક્ષને તું છેદીને પરમતત્ત્વની શોધ કર. આ પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતાં મહર્ષિ પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત કરતો નથી.

કેવી રીતે જાણી શકાય કે સંસારવૃક્ષ કપાઈ ગયું ? યોગેશ્વર કહે છે કે જે માન અને મોહથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત છે, જેણે સંગદોષ જીતી લીધા છે, જેની કામના નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે, જે દ્વંદ્વથી પર થઈ ગયો છે તે પુરુષ પરમતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. આ પરમપદને ન સૂર્ય, ન ચંદ્રમા કે ન તો અગ્નિ પ્રકાશિત કરી શકે છે. તે સ્વયં પ્રકાશરૂપ છે. તેમાં ગયેલો મનુષ્ય ક્યારેય પાછો આવતો નથી. તે જ મારું પરમધામ છે તેને પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર બધાનો છે, કેમકે જીવાત્મા મારો જ શુદ્ધ અંશ છે.

શરીરનો ત્યાગ કરતી વખતે જીવાત્મા મને તથા પાંચેય ઈન્દ્રિયોના કાર્ય-કલાપને સાથે લઈને જ નવા શરીરને ધારણ કરે છે. સંસ્કાર સાત્ત્વિક હોય તો તે સાત્ત્વિક કક્ષાએ પહોંચી જાય છે. રાજસી હોય તો મધ્યમ સ્થાન પર અને તામસી રહે તો અધમ યોનિમાં પહોંચે છે. ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા મનના માધ્યમથી વિષયોને જુએ છે અને ભોગવે છે. આ દેખીતું નથી. એ જોવા માટેની દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. આ દૃષ્ટિ એ જ જ્ઞાન છે, કંઈક યાદ કરી લેવું - ગોખી લેવું એ જ્ઞાન નથી. યોગીજન હૃદયમાં અંતર્મુખ થઈને એને જોઈ શકે છે. આમ જ્ઞાન સાધનાગમ્ય છે. અધ્યયનથી એના પ્રત્યે રુચિ પેદા થાય છે. સંશયયુક્ત અકૃતાત્મા લોક પ્રયત્ન કરવા છતાં એને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

અહીં પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ અંગે વર્ણન કરાયું છે. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે સૂર્ય અને ચંદ્રમામાં રહેલો પ્રકાશ હું જ છું. અગ્નિમાં તેજ પણ હું જ છું. હું જ પ્રચંડ અગ્નિરૂપી ચાર વિધિઓથી પરિપક્વ અન્ન પચાવું છું. શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોમાં **अन्नं ब्रह्म व्यजानात्** જે ઉપનિષદમાંથી શ્રીકૃષ્ણે ટાંક્યું છે તેનો પણ આ જ નિર્ણય છે. અન્ન એકમાત્ર બ્રહ્મ છે. જેને પ્રાપ્ત કરીને આત્મા તૃપ્ત થાય છે. વૈખરીથી પરા સુધી અન્ન પૂર્ણપણે પરિપક્વ થઈને પચી જાય છે. તે પાત્ર પણ ખોવાઈ જાય છે. આ અન્નને હું જ પચાવું છું. અર્થાત્ સદ્ગુરુ જ્યાં સુધી સારથિ ન બને ત્યાં સુધી પ્રાપ્તિ થતી નથી.

આ વાતને ભારપૂર્વક સમજાવતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે પ્રાણીઓના અંતર્દેશમાં ઉપસ્થિત રહીને હું બધાને યાદ અપાવું છું. જે સ્વરૂપ ભુલાઈ ગયેલું તે હું યાદ કરાવું છું. સ્મૃતિની સાથોસાથ મળતું જ્ઞાન પણ હું જ છું. એમાં આવતી મુશ્કેલીઓનો ઉપાય પણ હું જ છું. હું જ જાણવા યોગ્ય છું. જાણ્યા બાદ જાણકારીનો અંતકર્તા પણ હું જ છું. કોણ કોને જાણે ? હું વેદજ્ઞ છું. અધ્યાયના પ્રારંભમાં કહેલું કે જે સંસારવૃક્ષને મૂળ સહિત જાણે છે તે વેદજ્ઞ છે, પરંતુ તેને કાપનારા જ જાણે છે. અહીં તેઓ કહે છે કે હું જ વેદજ્ઞ છું. વેદવિદોમાં પોતાની પણ ગણના કરે છે તેથી શ્રીકૃષ્ણ અહીં વેદવિત્ - પુરુષોત્તમ છે, એમને પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર માનવમાત્ર છે.

અંતમાં એમણે કહ્યું કે લોકમાં ત્રણ પ્રકારના પુરુષ છે. પ્રાણીમાત્રનું શરીર નશ્વર છે. મનની કૂટસ્થ અવસ્થામાં આ જ પુરુષ અક્ષર છે. પરંતુ

છે દ્વંદ્વાત્મક અને એનાથી પણ પર જે પરમાત્મા, પરમેશ્વર, અવ્યક્ત અને અવિનાશી તરીકે ઓળખાય છે તે હકીકતમાં અન્ય પુરુષ છે. તે ક્ષર-અક્ષરથી પર એવી અવસ્થા છે. આ પરમ સ્થિતિ છે. આની સંગત કરતાં તે કહે છે કે ક્ષર-અક્ષરથી પર હું જ છું. આથી લોકો મને પુરુષોત્તમ કહે છે. આ રીતે ઉત્તમ પુરુષને જે જાણે છે તે જ્ઞાની, ભક્તજન હંમેશાં બધે મને જ ભજે છે. એની જાણકારીમાં અંતર નથી. અર્જુન, મેં આ અત્યંત ગુપ્ત રહસ્ય તને જણાવ્યું છે. પ્રાપ્તિ કરનાર મહાપુરુષ બધાની સમક્ષ આ વાત કરતા નથી. પરંતુ અધિકૃત વ્યક્તિથી તે દૂરતા રાખતા નથી. દૂરી રાખે તો તેને પામી કેવી રીતે શકે ?

આ અધ્યાયમાં આત્માની ત્રણ સ્થિતિનું ચિત્રણ ક્ષર-અક્ષર અને અતિ ઉત્તમ પુરુષના રૂપમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. આગળના બીજા કોઈ અધ્યાયમાં તેમ કરવામાં આવ્યું નથી. તેથી –

ॐ तत्सदिति श्रीमद्‌भगवद्‌गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रे श्री कृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तम योगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

આ રીતે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતારૂપી ઉપનિષદ અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રવિષયક શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં પુરુષોત્તમ યોગ નામનો પંદરમો અધ્યાય પૂરો થયો.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्यशिष्य स्वामी अडगडानन्दकृते श्रीमद्‌भागवद्‌गीतायाः यथार्थ गीता भाष्ये पुरुषोत्तम योगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

આ રીતે શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનંદજીકૃત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ભાષ્ય યથાર્થ ગીતાનો પુરુષોત્તમ યોગ નામનો પંદરમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥